

PAPP DÉNES

Az örvény törvényei

Oravecz Imre: 1972. szeptember

„A szavak előtt.
Mielőtt bárki bármit mondana.”
(Jack White a *Havanna* c. filmben)

„Kezdetben volt a tett.”
(Goethe: *Faust*)

Azt a megtartó erőt, mely ölni is képes, sokféleképpen nevezik. Megvalósult, formát öltött alakjai életünk szerves (és szervetlen) részét képezik, némelyek szimbólumokká lettek, mások érthetlenné váltak, majd feledésbe merültek. Megint mások meg sem születtek, így léteznek. Oravecz Imre kötete a szerelem borostyánkőve. Lány fényű ősi üveg, a halhatatlanság fenyőgyantája, benne az idegenség skorpiója, félelmetes, bár rég halott, és még inkább félelmetes, mert ami megölte, valójában halhatatlanná tette. Szemlélhető, de mozdulatlan és érinthetetlen.

Az 1972. *szeptember* cím merőben történeti lenne, ha pusztán arra lenne hivatott, hogy időkoordináta legyen, dátum, amely kijelöl egy eseményt. A helyzet paradox. A veszítés-veszejtés az egyetlen viszony, melynek fényében a többi dolog érzékelhető itt, legyen szó időről, emlékezésről, a Másikról, vagy akár az Énről. Innen nézve a cím időtlenséget von maga után, akár egy sírfelirat, ahol a szerelem az öröklétbe van temetve. Az emlékezés megidézést jelent, az időhármast (múlt, jelen, jövő) tehetetlenséget, távolságot, a történet így elkerülhetetlen, bár majdhogynem lényegtelen. A kötet 1988-ban jelent meg először, majd 1993-ban egy második, három szöveggel szegényebb, egy előszóval gazdagabb kiadás látott napvilágot (az első kilencvenöt, a második kilencvenhárom prózaverset tartalmaz). Ebben az előszóban Oravecz felfedi a könyv keletkezésének körülményeit, némiképp maga is csodálkozva ír erről. Megtudjuk, hogy a szövegekben feszülő viszonyrendszer több férfiből és nőből, emlékből és imaginációból formálja meg a tulajdonképpeni szereplőket. Más helyen ezt találjuk: „Az lendített nagyot rajtam, és terelt, talán emberi értelemben is helyes irányba, hogy magamtól rájöttem még valamire. Arra, hogy az átlagosan huszonöt soros, látszólag csak pusztán megnevezésre törekvő, egymástól csupán vesszővel elkülönített, egyetlen egységet képező és magától adódó formában valósággal a vak tyúk módjára olyan eszközre leltem, amely szinte végtelen távlatokat fedett fel előttem. Olyan szerkezeti rugalmasságra és nyelvi nyitottságra, amely minden rendű és rangú kifejezőelemet képes befogadni. És csak akkor támadt fel ismét az író bennem, akit maga alá temetett az érzelmi hegyomlás. És akkor vettem a fejembe, hogy tudatosan véghez viszem, amibe kényszerítettem”¹.

Ezt a kint a mottó, egy Szabó Lőrincről származó idézet („...valami tegnap, mely mintha ma lenne...”) segít betájolni. Első ránézésre kiküszöbölhetetlen reminiscenciával állunk szemben, visszaemlékezéssel, megemlékezéssel, emlékeztetéssel, önkéntelen múltidézéssel. A dolog persze fordítva áll, a múlt kísért, az ember szorong, küzd és felejt a jelen emlékezetében. A múlt tehát remittendaként van jelen, mint visszaküldendő dolog, de mit kezdünk azzal, ami volt, de már nincsen? A kérdés nem új. Kierkegaard írja, „csakis akkor tekinthetjük a múltbelit szükségszerűnek, ha elfeledkezünk arról, hogy keletkezett; de talán az efféle feledékenység is szükségszerű volna?”² Az ember képzelőereje nagyobb, mint megvalósításra való képessége, ezt az idő jelzi leginkább, emiatt az ember dühös és megpróbálja az időt megcáfolni vagy legyőzni. De az idővel pusztán egyet lehet tenni, megvalósítani. Elveszíteni a megvalósított időt nem más, mint kiüzetve lenni a Paradicsomból, kihullani az idillből, elszakadni a pillanattól, hanyatt esni az aranykor küszöbén, életbe zuhanni a tiszta létből, másképpen – válságban lenni. Szigeti Csaba észrevétele, miszerint az *1972. szeptember* az emlékezés kötete, melynek legmélyebb jellemzője „a szöveg neurózisa és a szituáció neurózisa”³, adhat némi támpontot és részben szükségtelen alibit arra vonatkozólag, hogy mindezt lételméleti síkon a keletkezés körülményeihez kapcsoljuk, hogy eljussunk az ismeretlenből az ismertig, a formáig. Oravecznél olvasható: „Sosem vezettem naplót és a jövőben is tartózkodni fogok tőle. Irtózom mindenfajta kényszertől, még attól is, amelynek önként vetem alá magam. Ez mégis úgy kezdődött, mint holmi, asztalfióknak szánt vallomás, naplóként. Nem sokkal azután, hogy végleg kicsúszott a lábam alól a talaj. És legalább olyan spontán, ösztönös is volt, akár egy artikulálatlan üvöltés vagy egy jajkiáltás.”⁴ Fontos megemlíteni, hogy Oravecz lejegyzései az *1972. szeptemberről* némiképp részei lettek a kötetnek, csak így lehet egyáltalán naplószerűségről beszélni, ezek híján pusztán egy fuldokló lélek lélegzethez jutásáról lehet szó a szövegekben. Ugyanis a szerkezet már a tudatosítás (realizálás) állapotát tükrözi, ami nem jelent mást, minthogy az alkotónak sikerült valamiféle párbeszédet felvennie egy olyan jelenséggel, mely előtt addig értetlenül állt. Felvetődik a kérdés, hogy az *1972. szeptember* esetében hol találjuk a kezdetet, azt, ami volt, de már nincs, amely az emlékezés előtt *volt*, és az emlékezésben megalkotható, de tulajdonképpen *nincs*?

Jan Assmann szerint (miközben Maurice Halbwachs szociológus gondolatait értelmezi) a tökéletes magányban felnövekvő egyén nem rendelkezne emlékezőképességgel, mert az emlékezet kommunikációban él és marad fenn; ha ez utóbbi megszakad, illetve ha a kommunikációban közvetített valóság vonatkoztatási keretei változást szenvednek vagy akár elenyésznek, a következmény: felejtés⁵. Ezt a gondolati vonalat követve könnyen elkövethetnénk azt a hibát, hogy megragadunk az emlékezés-felejtés fogalmi keretei között. Oravecz Imre kötete azonban túlmutat ezen. Nem olyan módon, hogy megpróbálja helyreállítani vagy újraalkotni azt, ami már nincs, annak érdekében, hogy valami *legyen*, hanem egyszerűen számot vet azzal, ami van, elkülönítve attól, ami volt, de nincs. Annak érdekében, hogy ami van, az legyen, és ami volt, de nincs, az ne legyen. Mert hiányt eltüntetni többféleképpen lehet. Vagy sehogy sem. Inkább vegyük szemügyre ezt a bizonyos kommunikációt, és az általa közvetített valóság vonatkoztatási kereteit, mert lehet-e a papírra vetés szándéka a kommunikáció, vagy annak imitálása? Ebben az esetben átértékelődik az olvasó jelentősége (az író mint első olvasó!), még akkor is, ha a mondatok

felelőtlenek, netán direkt módon félrevezetőek. A kommunikáció az úgynevezett tömegtársadalom egyik terméke, mely híres és valamelyest büszke személytelen voltára, ahol az információk cseréje zajlik kódolt üzenetek formájában, ahol szerencsés esetben az üzenetekben benne foglaltatik dekódolásuk kulcsa is. Elég megnéznünk egy irattárcát, elének tárul egy ember életének általa talán nem tökéletesen ismert, de tudvalevőleg nyilvántartott világa – személyi igazolvány, lakcímkártya, adószám, TAJ-szám, folyószámlaszám, könyvtárjegy stb., hivatalosan elismert létezésének bizonyítékai. Ezen kívül számon van tartva, mint bejelentett dolgozó, mint bejelentett férj, családapa, autótulajdonos, ugyanakkor jelen van, mint hitelképes vásárló, szenvedélyes szerető, és mint az az ember, aki XY temetésén égbekiáltóan harsány módon elröhögte magát. Egy ember, de hány élet? Vagy: egy élet, de hány ember? Az efféle szétaprózódással járó elidegenedés megjelenik az emberi kapcsolatokban, ám Karácsony András szerint a személytelen kapcsolatok bővülése nem devalválja, hanem éppenséggel felértékeli a személyességet⁶. Úgy is mondhatnánk, hogy az intimitás hiánycikké válik az egyéb alapokon nyugvó viszonyok kínálatában, hiszen „a kommunikáció a személytelenséget teremti meg. És ebben a személytelenségben rendelkezésre állnak az eszközök az intimitás megteremtésére. Igaz, a személytelenségtől a személyességhez vezető út csak *egyéni* lehet, nem a társadalom ügye. S ebben is – talán extrém módon, de – az individuuum védelme jelenik meg.”⁷

Világos, hogy itt nem csupán a rejtőzés kikényszerítéséről van szó, arról, hogy az ember kénytelen magát egyre nagyobb fallal körülvenni, páncélját egyre keményebb ötvözetre cserélni, mert ez az automatizált szerepjátszás a bizalmatlanság oly fokán megy végbe, ahol már szinte nincs is kapcsolat a szerep és a szereplő között, hanem éppen arról, hogy ez majdhogynem fölösleges védelmi mechanizmus, hiszen a szerepek sokféleségében az ember tulajdonképpen felismerhetetlené válik. Heller Ágnes szerint „megnőtt az emberek közötti *távolság*. Sosem *teljes személyiségünkkel* állunk mások előtt, hanem csak azzal a képességünkkel, hogy hogyan tudjuk eljátszani ezt vagy azt a »szerepet«. Még csak el sem kell *rejtjenünk* önmagunkat a szégyen elkerülése érdekében, hiszen *életünk egyébként is rejtve marad*. »Szerepeinket« viseljük kívül, s elnyűtt inkognitónkat belül.”⁸ Tehát beszélhetünk-e koralkatról vagy kortünetről, amikor az 1972. *szeptember* ezt az önmagunktól való elidegenedést intim szférákban látatja? Hihetünk-e a családi életben, de elsősorban a szerelemben, amikor csakis saját szerepeinek kudarcairól ad hírt, hiszen a kudarc itt az egyedüli, mely szerep voltukat leleplezi?

I.

Oravecz *Egy napló története* című írásában egy misztikus-plasztikus határvidékről próbál szólni, ez pedig nem más, mint az 1972. *szeptember* kötet keletkezéstörténete; az alkotás folyamatáról, az alkotó lelki teréről, egyéb körülményeiről tudhatunk meg részleteket. Mindezek fájdalomról, tehetetlenségről, elvesztésről, elveszettségről, kudarcról, kétségbeesésről számolnak be, továbbá a lejegyzésről. Majd egy második periódus következik, a nyomok felkutatása: a cetliké, leveleké, fényképeké, emlékeké, képzelt és valós személyeké, majd ezek rendezése olyan szövegekben, melyek szinte önként hullnak ki az olvasó kezéből egy olyan világba, amely volt, de már nincsen. Mert alapvetően történet sincs, hétköznapi helyzetek szilánkjával, töredezett szituáció-foszlányok katalógusával állunk szemben, ahol az egymásba

fűzés, az egyként olvasás lehetősége nem jöhet létre egy bizonyos megnevezetlenség miatt, mely magában foglalja a személyek, helyek, idők névtelenségét, és amely nem feltétlenül a tapintatos emlékezet automatizált és anonim szolidaritását jelenti. Utalásokban léteznek csupán mind a személyek, mind a helyek, mind az idők, ha ilyesféle utalások fellelhetők egyáltalán. A történések pedig pusztán utólagos felsorolásban élnek, ahogy ez Radnóti Sándor észrevételéből egyértelműen kiderül: „Szerelem és szerelemfélézés, aszimmetrikus viszonyok, futó kalandok, pénzért vett szerelem, potencia és impotencia, önkielégítés és kielégítetlen képzelgés, alkalmak, melyekben mindig más és más az ember, szerelmes és szerelmetlen ölelések, szakítások, visszatérések, levelek, emlékezések, búcsúk, rajtakapás, »kétségbeesett gyűlölködések és szégyenletes verekedések«, perlekedés, idegösszeomlás, öngyilkossági kísérlet, győzelem és vereség, a kettő felcserélődése, kapcsolatok képzelt folytatásai, az első erotikus élmény, egy-egy vigasztalan sors megsejtése egy-egy kóbor szeretkezésben, és így tovább.”⁹ A történet tehát leválik a szövegekről, többek között emiatt lehet lírainak mondani őket, ám milyen fogódzónk lehetne a csupacsupa hullásban, elhullásban, kihullásban, ebben a magatehetetlen zuhanásban, megfoghatatlan múltásban? A kötet első szövegének címe *Kezdetben volt*. Pontosabban címről, címekről nem lehet beszélni, inkább kiemelt mondatkezdetekről. Kissé hatásvadásznak is tűnhet ez a nyitás, ha asszociációs mankóként értelmezzük János Evangéliumának „Kezdetben vala az Ige” sorára, vagy a mottóként választott, Goethe *Faustjából* való idézetre („Kezdetben volt a tett”), mindkettő más fénybe helyeződik azonban, ha folytatjuk a szöveget, tehát „Kezdetben volt a *te*” (7.).¹⁰ A Te kiemelése szerzői hangsúly. Ennek fontossága szinte mérhetetlen – a Te, a Másik, a Tökéletesen Idegen, tehát minden, ami nem Én, ontológiai alapvetés.

„A létezés állapota az elidegenedés állapota. Az ember elidegenedett létének alapjától, a többi létezőtől és önmagától. [...] Az elidegenedés fogalmának kimeríthetetlen mélysége abban van, hogy az ember lényegileg ahhoz tartozik hozzá, amittől elidegenedett.”¹¹ A létezés forrponjtja pedig a szenvedély, azaz a szerelem, a hit, vagy a műalkotás. Innen nézve az 1972. *szeptember* a szerelem önfelszámolásának lírai dokumentuma, és nem csupán „a megszenvedetlen szexus és szerelem könyve”, és „a jelentés nélküli férfiszexualitásnak a hatalmas fenomenológiája”, mindemellett persze „megrendítő könyv, bátor könyv, segítő könyv”¹². Nevezhetjük életszenvedélynek is azt, melynek hamujában vagyunk kénytelenek turkálni, hogy a valamikori lángolás erejét lemérhessük a pusztítás nyomainak mértékével. Amikor Szigeti Csaba a szerelmi semmi fantomját említi¹³, számunkra jelentékeny kifejezést alkot, amit Földényi F. László szavaival hozhatunk, reményeink szerint nem kellemetlen, hanem éppenséggel egy egészséges fogalmi szimbiózist ígérő, kiemelt fontosságú helyzetbe: „Szókratész vagy Dante szenvedélye éppoly eksztatikus, mint Trisztáné; de amíg az egyik esetben az önmagából való kilépés (eksz-tázis) az istenibe való belépést jelenti, addig a másik esetben nincs hová belépni. De mert mégis *ki kell lépni* (ellenkező esetben ugyanis nem beszélhetnénk szerelemről), ezért ez nem egy magasabb rendűnek tapasztalt létezésben való magára találást jelent, hanem önmagából való kifordulást, elveszettséget, a megsemmisüléstől (a kilépés után rá váró »semmitől«) való megérintettséget.”¹⁴

A szorongás mint a lélek neurózisa van jelen a pszichológiában, Heideggernél inkább egy olyan metafizikai leshely, ahonnan végre lencsevégre kaphatjuk

a Semmit: „Nem tudjuk megmondani, mitől otthontalan valakinek. Valaki egészében érzi így magát. Minden dolog, mi magunk is, közömbösségbe süllyedünk. De nem abban az értelemben, hogy a dolgok egyszerűen eltűnnének, hanem abban, ahogyan elmozdulásukban mint olyanban felénk fordulnak. Az egészében vett létezőnek ez az elmozdulása, ami a szorongásban körénk gyűrűzik, nyomaszt bennünket. Nincs többé támaszuk. Ami marad, és ami ránk tör – midőn a létező elsiklik – az ez a »nincs«.”¹⁵ Ez a látszólagos tünetfelsorolás egy nagyon finoman pozícionált határvonalat képez a Semmi és a Valami (még tovább – Bármi, Akármí) között, ahol az irány a távolodásban képződik meg. A szerelem, idő, tér, a Másik, az Én, és maga az emlékezés is kísérőjelenségekké válnak, és voltaképpen csak elfedik azt a kényes helyet, ahonnan Oravecz szavait leginkább indítaná, alighanem egy elfeledettnek hitt hiábavalóság visszhangján: „és ez az állandó bizonytalanság, amely életem része immár, és amelynek kötelén, kezemben nyugtatók rúdjaival, a semmi felett egyensúlyozok.” (45.)

Az artikuláció formakényszer. Martin Buber egyenesen a művészet örök eredetét látja abban, hogy az ember szemben találja magát egy formával, és az általa művé akar lenni. Még azt is megkockáztatja, hogy a forma nem az ember lelkének szüleménye, hanem jelenés, amely lelkével találkozik, és szólítja annak hatóerejét.¹⁶ A formára találás így már eleve egyfajta lemondás a végtelen lehetőségekről, a megvalósítás a megtalált alakra, alakzatra szorítkozhat csupán, melyre az alkotó egész lényével feszül, hogy ilyen módon a legintenzívebb kölcsönhatásban izzásnak induljon: „A mély érzések, akárcsak a műalkotások, mindig többet jelentenek, mint amit tudatosan mondanak. A lélek tartós vonzódása vagy viszolygása belejátszik az ember szokásaiba, a gondolataiba, és olyan következményekkel jár, melyekről a léleknek nincs is tudomása. A nagy érzelmeknek saját, fenséges vagy nyomorúságos világuk van. Kizárólagos, különös hangulatú univerzum, melyben a szenvedély világít. A féltékenységnak, a nagyravágyásnak, az önzésnek és a nagylelkűségnek is megvan a maga külön világa. Külön világa, vagyis külön metafizikája és szellemi attitűdje. Ami igaz a már specializálódott érzésekre, még inkább igaz azokra a meghatározhatatlan érzelmekre, melyek éppoly elmosódottak és »határozottak«, éppoly ködösek és »kézzelfoghatók«, mint amit a szépség vagy az abszurd kelt az emberben.”¹⁷ Albert Camus sorai szintén az alkotás és szenvedély egyterű akusztikájáról szólnak, de nem a kénytelen összezártság, önmagába fordulás, szupernóva-robbanás hatására, hanem inkább olyan egybecsengések hangján, melynek íve az eget és a földet hivatott kapcsolatba hozni, ahol az (el)szenvedést élhetővé teszi valamiféle átjárhatóság, nyitottság, az (el)emelés emberfölöttinek látszó, de nagyon is emberi gesztusa.

II.

A kötet elemzői egyetértenek abban, hogy az 1972. szeptember esetében többszörösen is formai határhelyzettel állunk szemben. Elsőként a tipográfia szúrhat szemet, a prózavers külleme. Továbbá minden egyes szöveg egyetlen, többszörösen összetett mondat, kiemelten erős retorikával, jellegzetes nyelv- és gondolatrítmussal, egymást néhol fedésbe hozó ciklikussággal, melyek mind az epika, mind a líra jegeit magukon viselik. Semmiképp nem az a kérdés kínálkozik, hogy vajon verses könyvet vagy prózagyűjteményt tartunk-e kezünkben (Schein Gábor szerint sok

esetben a különbségtétel prózaszöveg és versszöveg között egyébként is lehetetlen¹⁸), sokkal inkább az a kérdés, hogy miért e kettősség. Szigeti Csaba meglátása, vagyis hogy „a szövegek formája maga is részt vesz az emlékezés mechanizmusában”¹⁹, jó kiindulópont lehet ahhoz, hogy e formát funkciójában szemlélhessük, szimbolikus hatásában érijük tetten. A formai többszárúság ugyanis jelen esetben nem a kifejezőmódok eszköztárát növeli, hogy virtuóz módon színesebbé tegye a szövegvilágot, hanem inkább olyan tragikus arctalanságot jelent, amely elnyel mindent, ami megérinti, és magával rántja oda, ahol „már nem érdemes beszélni, már mindent megbeszélünk, még azt is, amiről nem lehet beszélni, ami a szavakon túl van és helyettünk is beszél.” (10.) Ide kívánczok Radnóti Sándor vélekedése: „Az alapforma a *periódus*, a körmondat, a ritmizált egységbe fűzött többszörösen összetett mondat, melynek mind nyelvi, mind gondolati formája az első hangütéstől kezdve a végponthoz törekszik, s ezt el is éri a mondat végén. Önmagába zárul tehát, nem határtalan.”²⁰

Önmagába zárul (önmagába zuhan!) minden egyes szöveg, és ezek füzére képezi meg a kötetet úgy, hogy a láncszemek sorozata végül összeér, csak azért, hogy szintén önmagába záruljon. Elég rápillantanunk a már említett első, és a könyv utolsó szövegére. Az első szöveg ellentétzésen alapul, ez osztja két részre. Az akkor és a most opozíciójában történő felsorolás, felsorakoztatás érzelmi előjelek feszültségévé válik, ahol pozitív hangsúlyt kap a régmúlt, és negatívát a jelenközeli időállapot. „Kezdetben volt a *te*, volt az ott, volt az akkor”, „volt a hit, volt a remény, volt a szeretet, volt a jövő, aztán a teből ő, az ottból itt, az akkorból most”, „a hitből kétkedés, a reményből kétségbeesés, a szeretetből gyűlölet, a jövőből múlt lett, és kezdődött előlről az egész.” (7.) A szavak antinomikus párjukkal cserélődnek föl, hogy aztán zárásként föl villanjon az örök visszatérés gondolata, de mint az ismétlődő kudarc egyik záró gesztusa. Az utolsó szöveg leginkább mintha ebből a körforgásból, az újakezdések sorozatából szeretne kilépni, valamiféle kétségbeesetten önző módon kisajátított, egyszemélyes nirvánába: „Már csak azt kívánom, ami jön még, a lassú elszakadást, a szörnyű befejezést, a teljes vereséget, a személyeset, a rám mértet, az enyémet [...]”, „és nem lesz többé se múlt, se jelen, se gyönyör, se kín, és te sem leszel, mert nem akarom, hogy légy, csak jövő lesz, szép és könyörtelen.” (127.) És a kígyó a farkába harap, mert „a jövőből múlt lett, és kezdődött előlről az egész.” (7.)

Alfa és Omega egy, csak belépni lehet, kilépni nem.

Memória és mechanika

„[...] az foglalkoztat, ami a neveken, évszámokon, helyeken vagy az érzések adásvételén túl van, ami a múltból megmaradt, és a jelenben is érvényes, de akárhogy erőltetem az emlékezetem, a vak kényszeren kívül más nem jut eszembe” (37.), olvasható a műben. Ahogy az emlékező saját emlékezetében bolyong, kicsit olyan, mintha magát akarná feledtetni a bolyongásban, és a bolyongás célja nem annak felkutatása lenne, ami benne feledésre ítéltetett: „Eleinte könnyű volt a múltból elővarázsolni téged, nem kellett hozzá más, csak felidézni egy szeretkezést [...]”, „[...] máris megelevenedett”, „[...] aztán egyre keservesebb lett ez a művelet, egyre kevésbé célravezető, elszakadtak egymástól a részletek, nem álltak össze többé, az idő kilúgozta belőlük a személyes jelleget, eltűntél belőlük, nyomod veszett [...]”,

„[...] míg végül odáig fajult a dolog, hogy minden fogódzó semmivé lett, minden hozzád vezető út járhatatlan, teljesen elvonttá váltál, mint egy beteges gondolat vagy rögeszme, amelyből már elegendem van, de amelytől szabadulni nem tudok.” (34–35.) Elégikussá szelídített hangnem és rezignált emlékezőkészség, kísértő emlékárnnyak az élve temetett érzelmek kriptájában, amely a kötet egészét jellemzi (kivételt csupán néhány szöveg képez a könyv vége felé). Az emlékek tárgyyszerűsége megfoghatatlanná válik, az élmények élményszerűsége az újbóli átélések sorozatában pedig személytelenné. Csak valamiféle görcsös ragaszkodásról kapunk képet, ahol nem teljesen világos, hogy a ragaszkodás mire irányul: az elvesztett személy(ek)re, a megismételhetetlen élményekre, a felidézhető emlékekre, netán a kedvünk szerint fellapozható emlékeztetőre? Biczó Gábor a modern személyiség emlékeztetéséhez és felejtéséhez való viszonya kapcsán következőkre jutott: „a rendelkezésére álló összes eszközzel harcol a felejtés ellen, mindenre emlékezni akar, hisz meggyőződött, hogy a múlt ismerete (birtoklása) a jelen sikeres stratégiáinak feltétele. A modernitás számára a felejtési-tudás a kiszolgáltatottság önkényének újrateemtése, és a gyengeség metaforája, ami ellen küzdeni kell.” És: „A felejtés jellemző tulajdonsága, hogy az erős és fontos összefüggéseket kevésbé erodálja, várak tartóssága az emberi szellem támpillére és garanciája. Természete szerint a felejtés először a leglényegtelenebb információkat támadja meg, és fokozatosan halad előre az emlékekben, felszámolva végül magát az emlékeztetőt. A modernitáson eluralkodó kétségbeesésnek, a felejtés feltartóztatatlanságának tudatosodása biztosít táptalajt, és ez a lélektani háttere a minden áron való emlékeztetés programjának.”²¹

Az 1972. szeptember azonban nem akar magának múltat, életét ki akarja vonni onnan, sikertelenül. És nem akar emlékeztetőt, mely hozzá elvezet, magára akarja hagyni azt, szintén sikertelenül. Az ezen munkálkodó igyekezet ebbéli kétségbeesésében éppenséggel aktiválja valamelyest az emlékeztetőt, és előkotorja, amit még elő lehet kotorni – az már más dolog, hogy a múlt hol egyenesen szemétdombnak hat, ahol azt a bizonyos, rég elvesztett fél krajcárt sem találni, vagy pedig az aranykor egyre távolodó mosolya készlet ugyanitt búcsúkönnyeket ejteni („mert tudtam, bármit mondok, a búcsút nevezem néven, melynek jöttét sem nem siettettem, sem nem késleltettem, de melynek jegyében állt minden” (24.); „már semmit se akarok, nem tudom, miért jöttem ide, miért vagyok itt és meddig maradok” (22.); „és ezek vagyunk mi, akik itt szerettük, de később elfeledtük egymást, és mindabból, amit egykor ebben a fertőtlenítőszagú menedékben egymás iránt éreztünk, ma csak egy helyszín részleteire emlékszünk, melyek megőriztek valamit belőlünk helyettünk” (96.)). Üres helyek, emlékfoszlányoktól visszhangos, egylégtérű terek, melyek látványa az immáron üresnek vélt emberben rezgéseket kelt, mely hórihorgas érzet alakjában megborzongva életre kel, de körültekintve pusztán csak saját halálára ismer.

A szövegek inkább az emlékeztető teljes felszámolásának kudarcairól szóló dokumentumok, mint a felejtés malmainak lassú őrlése felett érzett szomorúság hangjai. Így persze nagyobb hangsúlyt kap az a profanizált confessio-jelleg, mely kihúlt verejtékként gyöngyözik az oldalakon, hogy lemossa az *ónirónia* utolsó lehetőségét is: „A versbeszéd fokozhatatlan közvetlensége, áttételek nélküli, direkt jelentéssége tehát a költőietlen líratípus újabb egyedi változatát hozta létre, melynek magával ragadó katartikus ereje az elbeszélés, az elemzés racionális »tárgyilagos«

pontosságának, kimért modorának és az elfojtott hatalmas szenvedélyeknek termékeny feszültségében rejlik.”²² Keresztury Tibor felismerése nem szorul különösebb magyarázatra, viszont az a zsolozsmázó, néhol mantra-szerű, de mindenképpen erősen fegyelmezett hang, melyen a szövegek szólnak, arra enged következtetni, hogy e roppant koncentrált figyelem az elmondás folyamatának révületében megidézett és felszabadított múlt örvényében az egyetlen oltalom, mert a beszédmód mindezek centrumában egyetlen pont felé törekszik, a mozdulatlanságra irányul.

Elszenvedett látszat

Az imént említett határozott beszédhelyzet uralkodik a kötetben, az írásmód háttérben marad, de mivelhogy mégiscsak írással van dolgunk, rá kell ébrednünk, hogy a beszéd szituációja nem más, mint egy körültekintő alapossággal megteremtett illúzió. A szöveg mindig *most* hangzik el, azon törekvések ellenére, melyek megpróbálják már elhangzottnak értékelni utólagosságát – itt kell megjegyeznünk, hogy ebben a folyamatos elkésztésben megképződő narrátori hang az egyetlen vezetőnk a felszakított sebek panoptikumában: „Látszólag közlés, látszólag beszéd valakihez, valójában magánbeszéd (soliloquia) és belső – mondjuk így: Énen belüli – vita, neurotikus jellegű magánbeszéd mindaz, ami itt olvasható. Kevésbé emelkedett szóval neurotikus jellegű magánmotyogás valaki(k)hez, aki nincs itt, de akit ideképezlek: van ebben valami végtelenül kényelmes, amellet, hogy nyomasztó is [...]”²³ A kötet szimbolikus értelemben vett egyetlen túlélője a beszélő hangja, mely a lelki enyészetről beszámol, ez pedig csak azért lehetséges, mert rajta keresztül nyilatkozik meg minden más. Először is az az űr és hiány, amelyben eltűnnek, elmerülnek a helyek, idők, a személyek nevei, akik immár megszólíthatatlanok, és amelyben tovatűnik a személyesség is, a személyhatárok összemosódása által, ugyanakkor a beszélő személyével együtt, hogy feloldódjon egy olyan személytelen univerzumban, ahol az elkülönülő részletek, panelszerű szituációvázak, behelyettesíthető tulajdonságok között kóborolva találja meg az ily módon lemeztelenített Hang a személytelenségében kiszolgáltatott, fiktív Hallgatót, aki alakot öltve nem más, mint az aktuális Olvasó. A kapcsolat, ím, létrejött, és az Olvasó felsóhajt, mintha elvesztett volna valamit: „hát, nem különös, még mindig nem hagynak nyugodni a részletek, tovább élnek bennem, tőlem szinte függetlenül, és kényszerítenek, hogy foglalkozzam velük, kínoznak, gyötörnek a *hogyanok* és *mikéntek*, még most is, mikor a részletek összegén, az egészen már túl vagyok.” (67.)

„Az irodalom nem az önmagát mind jobban megközelítő nyelv, amely végül felárgulva kinyilvánítja magát, hanem az önmagától mindjobban eltávolodó nyelv; és ha ebben az »önmagán-kívül« kerülésben felfedi saját létét, e világosság inkább eltávolodást, mintsem önmagához való visszahajlást mutat, inkább szétszóródást, mintsem a jelek önmaguk felé fordulását. Az irodalom alanya és tárgya (aki az irodalmat beszél és amiről az irodalom beszél) nem annyira a maga pozitívításában vett nyelv lenne, mint inkább az üresség, amelyben saját terére talál, amikor kimondja magát a »beszélek« mezítelenségében.”²⁴ Michel Foucault szavait idéztük, hogy nyomába eredjünk egy különös eltűnésnek. Ez pedig jelen esetben nem az identitásvesztés lila ködbe burkolózó kozmikus balesete, hanem az önfelszámolás hidegvérű liturgiája. Azt már tudjuk, hogy a szövegek nyelve egyszerűségegre törekszik, hétköznapi szófordulatokat használ, kissé nosztalgikusan ugyan, mert e szavak

használata leginkább az emlékezést segítik, tehát csak emlékeztetnek önmagukra, arra, hogy valaha megneveztek valamit, ami volt, de már nincsen. Ismét az idő problematikájával állunk szemben, a felelevenítés ideje, a felidézett történések ideje összemósodik, a magánbeszédnek személyi hangsúlyai pedig egyik helyről a másikra siklanak, és igencsak plasztikusnak tűnnek a fókuszálандó kép előterében: „Más időben élek, nem az enyémben, nem a tiédben, hanem egy *harmadik* személyében” (83.); „Azokról a nőkről szeretnék most beszélni neked, akik *voltak* az életemben, arról a sok *teről*, akiből egy szép napon mind *ő* lett, és akinek mind egy szép napon *teből* *ővé* lettem” (37.). Itt személyközi távolításra látunk példát, létezik azonban időleges fixáció is: „mert te most már *te* vagy nekem, nem én és nem más” (36.). És közelítés: „nem eszköze, hanem célja lettél szenvedélyemnek, amely a sok alkun át utat tört magának, és végre eljutott hozzád, és úgy változtatott *őből* *tevé* téged, hogy te vagy már nekem minden nő, aki volt, és minden nő végleg elhagy, ha te elhagysz.” (37.)

Az Én, Te, Ő viszonyrendszer labilissá válik, és nemcsak a köztes idők függvényében, olybá tűnik, mintha egy mindenkori-pillanatnyi kötődési kvóciens latba vethető mértékegységeiről lenne szó, de a helyzet az, hogy nincs mivel és nincs kihez mérni, hiszen az Én is cserélhető része ennek a bizarr játéknak, a rezignált Hang pedig a fiktív egyes szám *negyedik* személy páholyát élvezzi. A mérték az Olvasóra nehezedik, és a mérleg nyelve eltörik: „Még a filozófiánál is jóval tágasabb az a tradíció, amely azt hirdette, hogy a gondolat elgondolása a legmélyebb bensőség irányába vezet. A beszéd beszélése az irodalmon keresztül, de talán más utakon is ama kívülség felé irányul, amelyben eltűnik a beszélő alany.”²⁵

III.

Az 1972. *szeptember* beszél. Nőkhöz intézi szavait, akik egy némiképp infernális Teben olvadnak össze, amelyből előbb Ő lesz („azontúl egészen egyedül leszek, szűkös körülmények közt élek, mindenki megfélelkezik rólam, többnyire hideget eszem, sűrűn elcsöppen az orrom, elhanyagolom magam”; „csend és béke vesz körül, a múlt számomra többé nem létezik, üres vagyok, akár a kibelezett dió, és derűs, mint egy csecsemő” (73.)). Ez a kötet megálmódott bája, elhazudott romantikája. Hiszen a párkapcsolatok bukásán keresztül nyílik rálátásunk az egyedüllét kudarcára, az abszolút csödre, és nem valamiféle aranyos és megváltó gügyeségre. A versbeszéd itt-ott majdhogynem hipnotizál, mindenesetre sok helyen pszichologizál (ezért lehet Szigeti Csabánál egyenesen neurotikus). Ilyen esetekben mindig felmerül az írásterápia lehetősége: a szöveg vallomásos burka beszélőjét közvetlenül a gyóntatószékbe helyezi, és máris kész a penitencia purgatóriuma. De ez így hamis. Az átvilágítás megtörténik, de következmények nélkül, mert következtetések vannak ugyan, ám ezek pusztán nyelvi-logikai összegzések, néhol csavarok, sőt mutatványok, annak érdekében, hogy az emlékezés kísértetétől, szálait ily módon összepödrve, egyetlen nyisszantással megszabadulhassunk. Ez persze megint csak nonszensz. A megvalósulatlan negálja. Csak azért van létjogosultsága, mondjuk most így, az alanyi gyötrődésnek, magánvall(om)ásnak, gyógyíthatatlan öntépelődésnek, mert mindezek alanya és tárgya maga is megvalósulatlan, azaz nem más, mint a meg nem valósult ember. Az életszituációk fájdalmas sablonokká degradálódnak, ahol az érzelmi egyenletek és egyenlőtlenségek levezetésében egyre inkább

kiszorul a számításból, vagy inkább szorult helyzetbe kerül egy paraméter, mely végtelen és tört, de nem számjegy, hanem egészen egyszerűen – a személyiség. A darabjaira hullott ember maga alá temeti a szerelmet is, hasztalanul. Az e fölött érzett szégyen hozza létre azt a vákuumot, mely végül behódol egy pusztán visszhangos megnyilatkozásnak.

A mágikus aktus tehát elmarad, mert minden marad úgy, ahogy volt, de már nincsen, „ez a *volt* kötete a nincs kötete helyett, a múlt kötete a semmi kötete helyett”²⁶, és tulajdonképpen nincs (hang)emelés, csak (hang)súlyozás: „valahogy olyan az egész, mintha Istennel beszélgetnék, a beszélgetés azért túlzás, mert Isten egyelőre nem válaszol nekem” (74.). Ugyanakkor mintha befészkelné magát a szövegekbe valami szokatlan irónia, mely leginkább az elbeszélés prózaiságából fakad. Különösen akkor segít hozzá az értelmezéshez ennek felfedése, ha az iróniának nem hagyományos megfogalmazására gondolunk, hanem egy, a relevanciaelmélet által elénk tárt meghatározásra, mely a használat és az említés megkülönböztetésén alapul, ahol a *használat* a nyelvi kifejezések általános alkalmazására, az *említés* pedig a szavak önreferenciális jellegére utal.²⁷ Utóbbiak írásban legtöbbször megkülönböztető jelzést is kapnak, például idézőjelben kell értenünk a tipográfiai megkülönböztetés miatt („olyan szavak hangsora alakult át többször elektromos jellel a bennünket összekötő drótban, mint *munka, határidő, óradíj, méltóság, értelem, rejtett*, tudtam, hogy ez a súlyos dolgokról való könnyed csevegés csak kihívás részedről” (105.); „olyan, mintha te már nem te volnál, mintha másvalaki, egy idegen, mintha egy hivatásos, aki leszólít az utcán vagy unottan vár a *szalonban*, mintha már anynyira nem volna közöm hozzád, hogy most már akár előttem is, a szemem láttára, a közös lakásban, a hitvesi ágyban” (120.); „mert miként nem volt tudatos cselekedet, úgy ösztönös sem, csak *cselekedet* volt, elemezhető, végső soron azonban elemezhetetlen” (38.)). Az említés visszhangja az, mely iróniát kelthet, a viszonyulás és reagálás az elhangzottakra, tehát nemcsak az a szövegkörnyezet, ahol a használatban egyáltalán felmerül akár egyetlen szó említése is. Természetesen nem minden tipográfiaileg kiemelt szó tartozik ebbe a kategóriába, de Oravecz gyakran él ezzel a megoldással, nyomatékosítja a kimondottat, vagy utal valami ki nem mondottra. Ironikus „alulfogalmazásra” is találhatunk példát: „Miután vele *úgy* találtalak” (38.); „és ott álltál a szobában az ágy előtt, *az előtt az ágy előtt*, kendőzetlenül és tagadhatatlanul ott voltál tehát” (41.). Máshol idéz, vagy idegen nyelvű kifejezéssel távolít el: „*Úgy látszik, jót tesz neked a szenvedés*, mondtad egyszer, szenvedéseim kezdetén, mikor még látni véltem végét a szenvedésnek, melyet okoztál” (53.) „egészen addig, hogy még aznap éjjel nálad az ágyban egy önkéntelen, perverz *I wish you fucked me all night* tudtomra adtad, mennyire kellek neked” (97.) „és azt mondtam magamban, *így van ez jól, így van ez jól.*” (33.)

Megkockáztathatjuk, hogy a versek Én-je voltaképp nem számol a Másikkal, miközben folyamatosan vele érvel. Nem teljesül a radikális egyszerűsítés, beszél ugyan az *én, te, ő* metamorfózisairól, hol apokaliptikus hangnemben, hol csodálkozva szemlélve az átváltozás káprázatait, de az idegenség aspektusai egymást fel nem ismerő módon vannak jelen a könyvben. Ezért tűnhet úgy, hogy a szerelem pusztán magyarázó körülmény, még konkrétabban, egy tökéletesen bekalkulált kifogásrendszer köpönyege, az önáltatás és önsajnálát némiképp tudatosan hizlalt hályoga, az őszintétlenségbe belerokkanó férfi koponyaroppantó koronája. Amikor

Keresztury Tibor arról ír, hogy „a versvilág valódi tétje a költő *önmagával* s nem a nőikkel, a nőkért folytatott küzdelmében zajlik”²⁸, akkor tulajdonképpen konklúzióként teszi meg azt, mely a vele való foglalkozásban (nem feltétlenül szoros értelmezésben, de semmiképp sem szemellenzős elemzésben) kiindulási pont kellene, hogy legyen. Hiszen a szövegek már-már infernális örvényszerűségei nagyon is hasonló hatásmechanizmussal bírnak, forgószelel kapja föl így a leveleket és a szemtetet. Oravecz szövegeiben a Te elveszíti személyességét, folyton változó alakjaival, és szinte behelyettesíthető alanyaival, mely így kiüresedve, áthatolhatatlan vákuumot képez az Én körül, aki ebben a burokban önmagát emészteni kényszerül. Enyhe túlzással minden férfi lesz, ami Én, és minden nő, ami Te. A szerelmet elszenvedő Én a világtalan szenvedély örvényében önmaga elvesztésén fáradozik, saját határait próbálgatja, szeretne kívül kerülni önmagán, mely részben sikerül, néhol szeretne Te lenni, mely vállalkozás vállaltan meddőnek tartott, de újra és újra eleven kísérlet: „Az ember, ha megpróbálja »összeszedni« magát, önkéntelenül is valamilyen középpontba vetett hit mozgatja; ám az összeszedettségnek egy fokán kiderül, hogy ilyesmi nem létezik: minél jobban összesűrűsödik a létezés, annál kevésbé igazítja el az embert, s egy ponton túl már csak a lehetetlennek való kiszolgáltatottságából fakadó feszültségeket érzékeli, amelyek sebeket ejtő, pusztító villámok formájában újra meg újra kiszülnek, visszazökentve őt a szétesett korábbi, egy időre megint természetesnek hazudott állapotába.”²⁹

A háborgó lélek kavargó emlékei között szédeleg, saját tengelyét megtartani képtelen – a kavargás elragadtatásában egyébiránt sokszor kéjeleg. A szerelem tényszerű (bűntényszerű?) és kényszerű (önkényszerű?) folyamatábrákká bomlik, monomániás képzelgések sorát szüli. Azonban az alibi-jelleget nem tudja levetni magáról, mert a problémák, melyek megoldását, ha már nem is a Másiktól várja, de a szerelemhez köti; mindez roppant egyszerűen a visszájára fordul, mert később ugyanezen problémák sorozatáért, ha már nem is a Másikat okolja, de gócpontjául a szerelmet teszi. Így pedig nem a magára maradás kap tragikus mellézköngét, hanem az önmagába visszatérni képtelen ember veszíti el drámai jellegét éppen a tehetetlen (majdhogynem passzív!) szenvedés kiszolgáltatottsága által. Földényi F. László írja, hogy „a szerelem pillanata nemcsak a magára találásnak, hanem a kifosztottság kezdetének a pillanata is. Miközben a szerelmes egy idegen tekintetben látja összesűrűsödni mindazt a vágyat, vonzalmat, amelyet addig a sajátjának vélt, de amelyet sohasem tudott megnyugtatóan elrendezni önmagában, azt tapasztalja, hogy kívül került önmagán. Rátalált végre saját középpontjára, amelytől azonban rohamosan távolodik is.”³⁰

Ez a távolodás (időbeli, térbeli, egzisztenciális, hitbéli), mint már láttuk, könyvünk szerves képzőereje, mely szerkezetre, formára egyaránt hatással van, pontosabban egyik a másiknak tükré. Ezért lehet az, hogy éppen az Én és Te viszonylatában olyan zavar lesz nyilvánvalóvá, ahol rendre téves azonosítások sorozatával találkozunk, az Én fölismerése és elkülönítése a Másikban sikertelen, ahogyan a Másik jelenlétének tisztázása is az Énben, mindezek kísérlete hiábavaló ugrándozássá válik egyik tévképzetből a másikba, melyek *mind egyikén* úgy csüng, mint az utolsó, még vágyott élethez tartózkodó szálon, mert valójában *bármelyik* (és szinte bármi!) elég ahhoz, hogy az élethez való kötődés illúziója megmaradjon, a lényeg a függés, sőt, a „függedelem”. A megtartás akarása erősen zsaroló magatartást kap

így, mely az elfajzott szeretet egyik leghitványabb szörnyetegét hívja életre. Hiszen, „amit szerelemnek nevezünk, a legtöbb esetben pszichológiai zűrzavarok levezetése. Vagy szociológiai bankrott. A közösségben nem tud elhelyezkedni és bosszúból valakibe beleszeret. Sok esetben nem egyéb, mint kísérlet a valódi szerelem elkerülésére. Elkent és bukott és csődbe került egzisztenciák végső menedéke.”³¹

Mindent elengedni

„A rend valószínűtlen állapot.”
(Helmut Vogel: *Kompakt fizika*)

Az 1972. szeptember esetében a következőket találjuk – a szöveg a próza és a líra határán áll; egy-egy önmagába záruló mondat spirális láncolata képi meg a kötetet, mely lánc a végén szintén önmagába zárul; az írás a monologikus beszéd szituációját ölti magára; ritmusa zsongító monotonian alapszik; alapvetése az Én és Te viszonylatából indul, ahol a Te személyes jellege az idegenségbe vonul vissza, az Én szenvedélye követi oda, míg végül önmagától is elidegenedik; a versvilág választott színtere az idő medre, mely a feledésbe torkollik. Mindemellett az embernek az az érzése támad, hogy itt folyamatosan az életet temetik. Aztán az, hogy itt valaki az életre hivatkozva magát temeti.

Mészöly Miklós szerint író csak akkor adhatja szavát a szenvedéshez, ha nincs más kiút. Úgy véli, ha valaki a szenvedésre igent mond, és nem hangsúlyozza ki ennek skizofrén jellegét, kioltja magában a lázadás és belátás egyidejű feszültségét, ami az átlagemberi közérzetben egyébként is alszik.³² Az 1972. szeptember szövegeinek utolsó darabjai megpróbálnak még egy lépést tenni az élet felé, az egyetlen az Én halálának túlhaladhatósága érdekében – „elültek bennem a viharok, már csak elkerülhetetlen, ismétlődő, napi teendőkre gondolok, azoknak adom át magam, azok értelmét hámozgatom, és tiszta vagyok, mint a téli reggel, nyugodt és gondtalan, szinte szabad.” (*Süt a nap*) Méla megváltás-íz kerül a kötet végére, egy furcsa *happy end*, talán mert öncáfolat nélkül nincs hiteles önigazolás; a vállalás és áthárítás felelőssége immár egy új tekintetben nyugszik. Újra.

„Úgy volna jó, hogy ahol az író megáll, egyúttal döntő útmutatás is legyen: itt az elkerülhető, ott az elkerülhetetlen rossz. És ehhez kell a pozitív kívülállás. Szintézis csak a koporsóban van. Nem közömbös tehát, hogy van-e, s milyen minőségű a független ellensúly, a koporsón innen.”³³ Az 1972. szeptember örvénye beszippant, mélybe ránt, minél inkább szabadulnánk, annál erősebben, hogy aztán végképp kimerülve, az eszméletvesztés határán felszínre dobjon bennünket ugyanazon a helyen, markunkban saját borostyánkővünkkel, benne saját félelmeinkkel, hogy mindig emlékezzünk a helyre, ahol a legfőbb törvény – mindent elengedni.

Jegyzetek

- ¹ ORAVECZ Imre: *Egy napló története*. In: Uő: *Kedves John: levelek Kaliforniába*. Bp.: Helikon, 1995. 24.
- ² Sören KIERKEGAARD: *Filozófiai morzsák*. Bp.: Göncöl, 1997. 103.
- ³ SZIGETI Csaba: *Memória és melankólia. Tiszatáj*, 1988/11. 96.
- ⁴ ORAVECZ Imre: *Egy napló története*. 22.

- 5 Jan ASSMAN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Bp.: Atlantisz, 1999. 36-37.
- 6 KARÁCSONY András: *Személyes és személytelen. Gond, 2.* 27.
- 7 KARÁCSONY: *im.* 28.
- 8 HELLER Ágnes: *A szégyen hatalma.* Bp.: Osiris – Gond, 1997. 176.
- 9 RADNÓTI Sándor: *Körmondatok a szexusról és szerelemről. Kortárs, 1988/7.* 140.
- 10 A kötet szövegeit a későbbiekben az alábbi kiadás alapján, a törzsszövegben az oldalszámot jelölve idézem: ORAVECZ Imre, *1972. szeptember.* Bp.: Magvető, 1988.
- 11 Paul TILlich: *Rendszerez teológia.* Bp.: Osiris, 2000. 272.
- 12 RADNÓTI, *im.* 139., 145.
- 13 SZIGETI, *im.* 98.
- 14 FÖLDÉNYI F. László: *Az elveszett egyensúly. A szerelemről.* In: Uő: *A tágra nyílt szem.* Pécs: Jelenkor, 1995. 13.
- 15 Martin HEIDEGGER: *Mi a metafizika?* In: Uő: *Útjelzők.* Bp.: Osiris, 2003. 112.
- 16 Vö.: Martin BUBER: *Én és te.* Bp.: Európa Könyvkiadó, 1999. 13.
- 17 Albert CAMUS: *A pestis, Sziszüphosz mítosza.* Bp.: Európa Könyvkiadó, 2001. 289.
- 18 SCHEIN Gábor: *A ritmikai szegmentáltság mint a vers kompozíciós elve. Alföld, 1994/12.* 41.
- 19 SZIGETI, *im.* 97.
- 20 RADNÓTI, *im.* 144.
- 21 BICZÓ Gábor: *Az emlékezés és a felejtés. Gond, 7.* 50.
- 22 KERESZTURY Tibor: *Távolatok és állomások* In: Uő: *Kételyek kora.* Bp.: Magvető, 2002. 320.
- 23 SZIGETI, *im.* 95.
- 24 Michel FOUCAULT: *A kívülség gondolata.* In: Uő: *Nyelv a végtelenhez.* Debrecen, Latin Betűk, 2000. 100.
- 25 FOUCAULT, *im.* 101.
- 26 SZIGETI, *im.* 98.
- 27 Deirdre WILSON, Dan SPERBER: *A verbális iróniáról. Helikon, 2006/4.* 355.
- 28 KERESZTURY, *im.* 322.
- 29 FÖLDÉNYI F. László, *im.* 17.
- 30 FÖLDÉNYI F. László, *im.* 17.
- 31 HAMVAS Béla: *Karnevál I.* Bp.: Medio, 1999. 478.
- 32 MÉSZÖLY Miklós: *Író és felelősség.* In: Uő: *A tágasság iskolája.* Bp.: Szépirodalmi, 1977. 209.
- 33 MÉSZÖLY Miklós, *im.* 210.

